

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش اسلام

اوضاع سیاسی کردها از ورود سلجوقیان تا پایان خلافت عباسی

استاد راهنما:

دکتر مصطفی پیرمردیان

استاد مشاور:

دکتر علی چلونگر

پژوهشگر:

فریدون خالقی

بهمن ماه 1390

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش اسلام

آقای فریدون خالقی

تحت عنوان

بررسی اوضاع سیاسی کردها از آغاز ورود سلجوقیان تا پایان خلافت

عباسی (۶۵۶-۴۳۱ ه.ق)

۹۰/۱۹/۱۵

بیاخر

در تاریخ..... توسط هیأت داوران تحت بررسی و با درجه ی..... به تصویب نهایی رسید.

امضاء

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مصطفی پیرمردیان با مرتبه ی علمی استادیار

امضاء

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر محمد علی چلونگر با مرتبه ی علمی دانشیار

امضاء

۳- استاد داور داخل گروه دکتر فریدون الهیاری با مرتبه ی علمی دانشیار

امضاء

۴- استاد داور خارج گروه دکتر فریناز هوشیار با مرتبه ی علمی استادیار

امضای مدیر گروه

دکتر اصغر منتظرالقائم

چکیده

کردها یکی از اقوام ایرانی هستند که به واسطه موقعیت سرزمینشان، در طول تاریخ به ویژه بعد از اسلام، بارها مورد تهاجم اقوام مختلف از جمله: اعراب، ترکان و مغولان قرار گرفته اند و سخت ترین مصیبت ها را در این حملات متحمل شده اند. بدون شک از دلایل اصلی این وضعیت ناگوار، واقع شدن سرزمین آنها بر چهار راه ارتباطی ایرن، عراق، شام و روم بوده است. و این جایگاه خاص، سرزمین کردها را به یکی از کانونهای حادثه خیز جهان اسلام مبدل کرده است که بر پایه این شرایط، بررسی اوضاع سیاسی آن ها از اهداف این پژوهش است. ضعف حکومت آل بویه در مقطعی به کردها این فرصت را داد تا به تشکیل حکومت های منطقه ای اقدام کنند و چندین دهه در مناطق مختلف به حکومت بپردازند. اما این دوره استقلال در قرن پنجم با هجوم ترکان به پایان رسید. هرچند آن گونه که منابع اشاره میکنند، امیرنشین های کردی در برابر هجوم ترکان غز مقاومت های سختی کردند، اما در برابر فشار فزاینده طایفه ای دیگر از غزان که همان سلجوقیان بودند، ناچار سر تسلیم فرود آوردند و به دوره ای پا نهادند که نگارنده در این پژوهش کوشیده است تا با بهره گیری از منابع اصیل و پژوهش های جدید پرتویی بدان بیفکند و با تعقیب خط سیر آن، در حل مجهولاتش بکوشد.

بدون تردید ورود ترکان سلجوقی، هم از لحاظ سیاسی و هم اجتماعی - فرهنگی اثرات ناگواری برای کردان داشت. از یک سو حکومت های کرد استقلال خود را از دست دادند و بعضاً از بین رفتند و از سوی دیگر، تسلط سلجوقیان، باعث مهاجرت سیل آسای قبایل ترک به مناطق مختلف ایران، از جمله مناطق کردنشین شد و در نهایت باعث تغییر بافت قومی و زبانی در بخش هائی از کردستان شد. که بررسی این موضوع از بخشهای اصلی این رساله است. به هر شکل، بازسازی تاریخ کردها، دشواریهای خاص خود را دارد، چه این امر مستلزم کاوش در منابعی است که نه برای این قوم و نه درباره اش نوشته شده اند. در واقع این مشکلات، بخش عظیمی از گذشته آنان را مغفول گذاشته است و تنها در آوردگاه های نبرد، بدانان گوشه های چشمی افکنده است و این خلاء عظیم، محقق را با سیل انبوهی از گزارشهای منقطع روبرو می سازد.

کلید واژه: ترک، سلجوقیان، کرد، عباسیان

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- 1-1- تبیین مسئله پژوهشی و اهمیت آن..... 1
- 2-1- اهداف..... 2
- 3-1- فرضیات و پرسش های ویژه تحقیق..... 2
- 4-1- پیشینه تحقیق..... 3
- 5-1- روش تحقیق..... 4
- 6-1- معرفی منابع مهم در این پژوهش:..... 4
- 1-6-1- منابع تاریخی دست اول..... 4
- 2-6-1- تحقیقات و پژوهش های جدید..... 6

فصل دوم: روند ورود ترکان به ایران و به ویژه مناطق کردنشین و پیامدهای آن

- 1-2- ترکها و اسلام 7
- 2-2- آغاز ورود ترکان به سرزمینهای اسلامی تا سلطه سلجوقیان..... 10
- 3-2- بررسی مناطق کردنشین همزمان با ورود ترکان..... 17
- 1-3-2- ایالت جبال..... 17
- 2-3-2- سرزمین جزیره..... 18
- 3-3-2- ایالت آذربایجان..... 19
- 4-3-2- سرزمین ارمنستان و اران..... 20
- 5-3-2- سرزمین لرستان..... 21
- 4-2- ورود ترکان به مناطق کردنشین و پیامدهای آن..... 21

فصل سوم: بررسی حکومت های کرد و روابط آن ها با سلجوقیان

1-3-1- روادیان	26
1-3-1-1- نژاد روادیان	26
1-3-2- مختصری از تاریخ روادیان تا ورود ترکان غز	28
1-3-3-1- اوضاع روادیان از ورود غزان تا سلطه سلجوقیان	30
1-3-4- سلجوقیان و چگونگی برخورد آنان با روادیان	34
2-3- مروانیان	36
1-2-3- مروانیان از آغاز تا زمان به قدرت رسیدن نصرالدوله	36
2-2-3- نصرالدوله ابونصر احمد بن مروان	38
3-2-3- امیر نصرالدوله و رابطه او با ترکان غز	41
4-2-3- امیر نظام الدین نصر و اوضاع داخلی مروانیان در این دوره	43
5-2-3- امیر ناصرالدوله منصور بن نظام الدین و سرانجام حکومت مروانیان	44
3-3- شادایان و مناسبات آنها با ترکان	47
1-3-3-1- تبار و نژاد شادایان	47
2-3-3-2- منطقه حکومت شادایان	48
3-3-3-3- مختصری از تاریخ شادایان از آغاز تا ورود ترکان	49
4-3-3-4- لشکری دوم و آغاز ورود ترکان:	52
5-3-3-5- به قدرت رسیدن ابوالاسوار شاورین فضل بن محمد از معروف ترین امرای شادای	53
6-3-3-6- جریان جنگ ابوالاسوار با رومیان:	55
7-3-3-7- رابطه امیر ابوالاسوار با سلاطین سلجوقی	57
8-3-3-8- جانشینان ابوالاسوار و سرانجام حکومت شادایان گنجه	59
9-3-3-9- شادایان آتی و آغاز حکومت آنها	62
10-3-3-10- جانشینان امیر منوچهر شادای	64
11-3-3-11- شاهنشاه آخرین امیر شادای و سرانجام این خاندان	66

عنوان	صفحه
4-3- احمدیلیان و نقش آنها در جریانات سیاسی دوره ی سلجوقیان	67
1-4-3- امیر احمدیل روادی	67
2-4-3- آقسنقر پسر امیر احمدیل و نقش او در منازعات میان شاهزادگان سلجوقی	69
3-4-3- امیرارسلان آیه ملقب به نصره الدین خاصبک	71
4-4-3- آخرین امرای احمدیلی	72
5-3- حکومت بنی عناز	75
1-5-3- چگونگی تشکیل حکومت بنی عناز و اوضاع آنها تا ورود سلجوقیان	75
2-5-3- هجوم سلجوقیان به سرزمین بنی عناز و جنگ های داخلی آنها	77
3-5-3- سرانجام حکومت بنی عناز	80
6-3- ملوک شبانکاره	82
1-6-3- رموم یا زموم کردن فارس	83
2-6-3- امیر فضلویه و شکل گیری شبانکارگان	83
3-6-3- شبانکارگان پس از مرگ فضلویه و جنگ های آنان با امیران سلجوقی	85
4-6-3- تشکیل سلسله ملوک شبانکاره	88
5-6-3- امرای شبانکاره تا زمان حمله ی مغول	89

فصل چهارم: اوضاع کردها از ظهور اتابکان و خوارزمشاهیان تا حمله مغول و سقوط بغداد

1-4- تشکیل اتابکان در نواحی کردنشین	92
1-1-4- شاهان ارمن در اخلاط	92
2-1-4- اتابکان ارتقی	93
3-1-4- اتابکان زنگی	94
2-4- سلطان محمد خوارزمشاه و آمدن او به نواحی غربی	95
3-4- سلطان جلال الدین خوارزمشاه و برخورد او با کردها	98
4-4- کردها در زمان حمله ی مغول	101
5-4- حمله ی هلاکو به غرب و چگونگی برخورد کردها	106

فصل پنجم: رابطه کردها با خلافت عباسی

109.....	1-5- کردها و خلافت عباسی.....
110.....	2-5- شورش بساسیری و اوضاع خلافت همزمان با ورود سلطان طغرل به بغداد:.....
112.....	3-5- شورش بساسیری و نزاع میان سلجوقی - عباسی با خلفای فاطمی:.....
113.....	4-5- پیوستن کردهای جاوانی به شورش بساسیری و سرانجام آنها:.....
115.....	5-5- موضع امیر نصرالدوله مروانی در قبال شورش بساسیری و واکنش سلطان طغرل به آن:.....
118.....	6-5- دوره ی احیای قدرت خلفای عباسی و نقش کردها:.....
122.....	سخن پایانی.....
125.....	منابع و مآخذ.....

فصل اول

کلیات

1-1- تبیین مسئله پژوهشی و اهمیت آن

در حوزه‌ی سرزمین‌های اسلامی اقوام و ملت‌های مختلفی حضور داشتند که تا قبل از تضعیف جایگاه خلفا و استیلای آل بویه و سپس سلجوقیان بر مرکز خلافت عباسی، بیشتر تحت نفوذ خلفا بودند. ضعف حکومت آل بویه در آستانه‌ی هجوم ترکان سلجوقی و نبود یک حکومت مقتدر متمرکز در این زمان از دلایل ایجاد حکومت‌های منطقه‌ای مستقل، در نواحی کردنشین و همچنین در مناطق دیگر توسط امرای کرد گردید، در این دوران ما شاهد حضور دولت‌های منطقه‌ای همچون روادیان، شدادیان، بنی‌عناز، ملوک شبانکاره و بنی‌مروان هستیم که منشاء کردی دارند.

با هجوم سلجوقیان به مناطق تحت نفوذ امرای کرد، واکنش‌های متفاوتی را از این حکومت‌ها شاهد هستیم، همچنین برخورد سلاطین سلجوقی نیز در قبال این حکومت‌ها یکسان نبود. جدای از دولت‌هایی که توسط امیرن کرد تشکیل شد، جنگجویان کرد به واسطه شجاعتی که داشتند، در سپاه گروه‌های مختلف درگیر در این دوره نقش بارزی ایفا می‌کردند. از جمله در دوره‌ای که خلفای عباسی در پی احیای قدرت سیاسی خود بودند، یکی از بخش‌های سپاه خلیفه را کردها تشکیل می‌دادند.

نکته مهم در این دوره زمانی، این است که برای نخستین بار واژه کردستان به عنوان یک منطقه‌ی خاص، در دوره سلجوقیان شکل گرفت و حمدالله مستوفی در 740 هـ.ق در کتاب «تزه القلوب» اولین مورخی بود که بررسی دولت سلجوقی، نام کردستان و شانزده ایالت آن را ذکر کرد.

مسأله مهم دیگر در بررسی اوضاع کردها در این دوره، به ویژه در آغاز دوره سلجوقیان، جریان مهاجرت ترکان به نواحی مختلف ایران از جمله آذربایجان و کردستان است. هرچند شمار ترکانی که در آغاز این دوره به نواحی مذکور مهاجرت کردند چندان زیاد نبود، اما این جریان تنها محدود به میانه سده 5 ه.ق. نماند، بلکه تا دوره تاخت و تا زهای مغول همچنان ادامه داشت. نکته قابل ذکر این است که مهاجرت ترکان در این دوره آغاز شد و به تدریج بر اثر آن برخی از نواحی کردنشین دچار تغییر بافت قومیتی و زبانی و در نهایت ترک نشین شدند. در واقع این تحقیق در پی آن است تا به بررسی جایگاه یکی از اصیل ترین ملت های فلات ایران یعنی کردها از ورود سلجوقیان تا پایان خلافت عباسی پردازد و زوایای تاریک تاریخ این ملت را، به ویژه در این دوره که تا حدودی مبهم است روشن نماید.

2-1- اهداف

- بررسی وضعیت حکومت های منطقه ای تشکیل شده توسط کردها در این دوره
- تبیین جریان مهاجرت ترکان به مناطق کردنشین .
- تبیین جایگاه کردها در دستگاه خلافت عباسی .

3-1- فرضیات و پرسش های ویژه تحقیق

- آیا سلجوقیان در اندیشه از بین بردن حکومت های کردنشین بودند؟
- آیا هجوم ترکان به مناطق کردنشین باعث تغییر بافت قومی این مناطق شد؟
- رابطه کردها با دستگاه خلافت عباسی چگونه بوده است؟
- هدف عمده ی سلجوقیان در برخورد با حکومت های کردی، تحت انقیاد درآوردن آنها بوده نه منقرض کردن آنها .
- مهاجرت ترکان به قسمت هایی از نواحی کردنشین باعث تغییر بافت قومی و زبانی این نواحی شد.
- کردها همیشه یکی از ستون های اصلی سپاه خلفای عباسی بودند.

1-4- پیشینه تحقیق

تا آن جا که نگارنده به جستجو پرداخت، تاکنون پژوهش مستقلی در این خصوص انجام نگرفته است. اما درباره ی بخش هائی از مقاطع مختلف تاریخ کردها در این دوره، می تون به موارد زیر اشاره کرد.

1-4-1- تالیفات مستشرقین: ظاهراً نخستین پژوهش انجام گرفته درباره کردها مقاله ای ست که ه. ف. .

آمدروز، در 1902 م با عنوان سلسله ی مروانیان در میافارقین در قرون دهم و یازدهم میلادی، در مجله انجمن سلطنتی آسیایی منتشر ساخت اما متأسفانه تلاش های نگارنده برای دست یابی به آن نتیجه نرسید.

در میان خاورشناسانی که به این حیطة گام نهادند، ولایمیر مینورسکی سرآمد همگان است. بخش تاریخ مدخل (کردان، کردستان) دایره المعارف اسلام که توسط وی نگاشته شده است از مهمترین پژوهش هائی است که تاکنون درباره این قوم صورت گرفته است. نویسنده با تکیه بر منابع اصلی هر دوره سیر اجمالی از تاریخ کردان تا زمان معاصر به دست داده است. این مقاله یکی از منابع عمده کسانی است که بعد از او به پژوهش درباره کردان پرداختند. وی در کتابش، پژوهش هائی در تاریخ قفقاز، ضمن بررسی خاندان های حکومتگر کردی چون شدادیان، روادیان شرحی از کردان فرودستی که به ویژه در دولت ایوبیان خوش درخشیدند بدست داد. این اقدام از آن جا که خرق عادت بود و گوشه چشمی به کردان غیر حکومتگر انداخته بود از اهمیتی خاص برخوردار است .

پنج سال بعد از انتشار مقاله مینورسکی، کارل هیلنبراند نیز در مقاله ی با عنوان مروانیان دوباره نام این خاندان کرد را در پژوهش های تاریخی برجسته ساخت. در ادامه نیز محققینی چون واسیلی نیکیتین، درک کنان و آکوپف و چندین محقق دیگر به تالیف کتاب هائی در مورد کردها اقدام نمودند.

1-4-2- مطالعات کردان

مهمترین و کهن ترین کتابی که توسط خود کردان درباره تاریخشان به رشته ی تحریر درآمده است، کتاب شرفنامه امیرشرف خان بدلیسی است که در سال 1005 ق. به رشته تحریر درآمده است. این کتاب یکی از منابع عمده خاورشناسانی است که به پژوهش درباره کردان پرداخته اند و هنوز هم اهمیت خود را حفظ کرده است. مولف کتاب کوشیده است تا سیری اجمالی از تاریخ کردان تا روزگار خود بدست دهد و به اقتضای بحث در خصوص هر دوره از کردان و سلسله هائی که آنان موفق به پی ریزی اش شدند، به اجمال و درحین حال مفید سخن می گوید. حرکت ارزشمند شرف خان با استقبال دیگر کردان مواجه نشد و پس از او حدود سه سده

گذشت تا محمد امین زکی بگ دوپاره به کوشش هایی در این زمینه دست زد. وی در کتاب «خلاصه تاریخ الکرد و الکردستان من اقدم العصور التاريخيه حتى الآن»، کوشید شرحی از تاریخ کردان تا روزگار خود ارائه دهد، دیگر کتاب وی، «تاریخ الدول و الامارات الكردیه فی العهد الاسلامی» اگرچه از لحاظ دایره شمول محدودتر از دیگر است، اما به جهت تکیه بر خود کردها و تعقیب خط سیر تاریخ آنان در خلال ادوار تاریخ اسلام اهمیت بیشتری دارد، لازم به ذکر است که این دواثر به زبان کردی انگاشته شده اند. دیگر اثر قابل ذکر در این خصوص، کتاب کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، اثر مرحوم غلامرضا رشید یاسمی، استاد فقیه دانشگاه تهران است، مولف در کنار بررسی نژاد کردها و تحلیل نظرات مختلف در این باره سیری کوتاه از تاریخ آنان بدست آمده است و به نظر می رسد که در بیشتر جاها به مینورسکی متکی بوده است.

نکته قابل ذکر دیگر آنکه، بنده در سفر به کردستان عراق از چندین منبع تحقیقاتی دیگر استفاده کردم که توسط محققان کرد تالیف شده اند و این را می توان شروع یک دوره ی جدید در تاریخ نگاری کردها به حساب آورد. از جمله این آثار می توان به «الدوله الدوستیکه فی کردستان الوسطی» نوشته عبدالرقيب يوسف - «آذربایجان» نوشته حسام الدین نقشه بندی - «شادادیان در اران» نوشته اسماعیل شکر رسول و همچنین «ئاوریکی پاشه وه» (نگاهی به عقب) نوشته مصطفی موکریانی و چندین و چند اثر دیگر اشاره کرد.

1-5- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و تحلیلی می باشد و به روش کتابخانه ای اطلاعات جمع آوری می گردد.

1-6- معرفی منابع مهم در این پژوهش:

1-6-1- منابع تاریخی دست اول:

متأسفانه به دلیل نبود منابع مستقل دست اول، برای بازسازی تاریخ کردها، باید به تواریخ عمومی و نیز منابعی که در مورد خاندانهای حکومتگر، حاکم در سرزمین کردها، نگاشته شده اند، رجوع کنیم. اما به واسطه آنکه تواریخ عمومی چندان توجهی به اوضاع و احوال اقوامی چون کردها نداشته اند، و نیز تواریخ دودمانی بیشتر بر اوضاع خاندان حاکم تأکید کرده اند، قلم فرسائی را در مورد موضوع این پژوهش با مشکلات عدیده ای مواجه می کند.

از جمله منابع دست اولی که در این پژوهش از آنها استفاده شده است می توان به موارد زیر اشاره کرد.

الکامل فی التاریخ :

نوشته ی ابن اثیر جزری (555-630 ق)؛ به جرات می توان گفت که مهم ترین و اصلی ترین منبع نگارش این نوشتار بوده است. مولف از آنجا که خود کرد بوده و بیشتر عمرش را در منطقه ی جزیره گذرانده، توجه خاصی به بحث در مورد کردها داشته است. آن بخش از گزارش های وی که در دوران حیاتش روی داده و به ویژه خود شاهد آنها بوده است. از اعتبار بسیاری برخوردار است. بویژه ارزش این اثر، در بحث از جریان ورود غزان و سلجوقیان و حوادث بعد از آن، نمایان است.

او در لابلای مطالب خود، به حکومت های کردی نیز اشاره می کند و بدون شک اگر اثر ماندگار ابن اثیر نبود آگاهی اندک ما در مورد تاریخ کردان با زوایای تاریک بیشتری مواجه می شد.

تاریخ الفارقی:

نوشته ابن ازرق فارقی (510- بعد از 577ق)؛ بخش اعظم این کتاب به دولت کرد بنی مروان که حدود یک سده بر منطقه دیار بکر حکم راند، پرداخته است. نویسنده در کنار آن، اطلاعات ارزشمندی هم از اوضاع جغرافیائی منطقه دیار بکر به ویژه میافارقین، تختگاه بنی مروان به دست می دهد. عوامل زیر اهمیت بسیاری به کتاب بخشیده اند:

1. ایفای وظیفه ابن ازرق به عنوان یک کار گزار حکومتی، اعتبار دو چندان به نوشته هایش بخشیده است، چون در متن وقایع قرارداداشت و از جریان اخبار و حوادث و چگونگی وقوع آنها خبردار بوده است .
2. گزارشهای نویسنده از آنجا که براساس علاقه خود وی و نه برای هیچ فرد در مسند قدرتی نگاشته شده اند، به نسبت کتبی که به این منظور تدوین شده اند، از جایگاه و اعتبار بیشتری برخوردارند .

مرآه الزمان:

نوشته سبط ابن الجوزی (وفات 654 ق)؛ از میان منابع دست اول، اثر او در اهمیت، برای موضوع مورد بررسی بعد از کتاب الکامل ابن اثیر قرار می گیرد. در واقع باید گفت که اهمیت بیان رویدادها از جانب سبط ابن جوزی برای این پژوهش، زمانی بیشتر می شود که او به جریان آمدن سلجوقیان به مرکز خلافت و رویدادهای پس از آن از جمله شورش بساسیری، اشاره می کند. در اینجا او تنها مورخی است که اخبار بسیار مهمی در مورد نقش کردها در این شورش را بیان می کند. در ضمن می توان او را تنها نویسنده ای دانست که اطلاعات بسیار

مهمی را در مورد حمله ی آلب ارسلان به ارمنستان ضبط کرده است و به دنبال آن به امرای شدادی کرد حاکم بر بخشی از ارمنستان نیز اشاره کرده است.

نزهه القلوب :

نوشته حمدالله مستوفی (وفات سال 750 ق)؛ این کتاب که در واقع در قالب جغرافیای - تاریخی نوشته شده است. از منابع مهم در نگارش این رساله بوده است.

کتاب مستوفی در مشخص کردن شهرهای کردنشین منبع مهمی است. هرچند این اثر سالها بعد از دوره مورد بررسی نوشته شده است اما مستوفی اولین کسی بوده که از ایالتی با نام کردستان یاد می کند و به ولایات آن اشاره میکند.

1-6-2 تحقیقات و پژوهش های جدید

علاوه بر منابع دست اول، که در نگارش این رساله مورد استفاده قرار گرفته اند. از آثار دیگری نیز با عنوان منابع تحقیقاتی بهره گرفته شده است، که به چند نمونه برجسته آنها اشاره می شود. کتاب شهریاران گمنام اثر ارزنده ی احمد کسروی که از منابع مهم تحقیقی به شمار می رود. کسروی در این کتاب با دقت تمام جریان ورود غزان به سرزمین ایران را بیان می کند و درگیریها و کشاکشهای آنها را با حکومت های مستقل و نیمه مستقل آن موقع شرح میدهد. در ضمن او با استفاده از برخی منابع ارمنی و گرجی و همچنین دیوان شعر قطران تبریزی به بررسی اوضاع حکومتهای کرد روادی و شدادی و نیز روابط آنها با هم پرداخته است.

از دیگر منابع تحقیقاتی باید به تاریخ ایران کمبریج، به ویژه جلد پنجم آن اشاره کرد که در بحث ورود ترکان به ایران، با سورت و همکارانش، سیر ورود غزان و در ادامه ترکان سلجوقی را بررسی کرده و به جریان اسکان این غزان در نواحی مختلف ایران از جمله آذربایجان و مناطق کردنشین اشاره کرده اند. کتاب مذکور، همزمان با بررسی جریان ورود ترکان نیم نگاهی هم به حکومت های کردی همچون روادیان آذربایجان و مروانیان دیاربکر و شدایان اران و غیره انداخته است.

کتاب کرد و کردستان، محمدامین زکی بگ نیز از آثار ارزنده تحقیقی است که از آن بهره گرفته است. زکی بگ که استاد دانشگاه بغداد و از وزرای کابینه عراق بوده است، اگرچه مطالب را تا حدودی به اختصار بیان کرده است اما به واسطه آنکه در تلاش برای تعقیب خط سیر تاریخ کردان در خلال ادوار تاریخ اسلام بوده مطالب جالب توجهی ذکر می کند که برای این پژوهش حائز اهمیت است.

فصل دوم

روند ورود ترکان به ایران

به ویژه مناطق کرد نشین و پیامدهای آن

1-2- ترک ها و اسلام

نخستین تماس و رویارویی ترک ها با مسلمانان بنا بر آنچه که در منابع از جمله تاریخ طبری آمده است. از زمان عمر بن خطاب، یعنی در فاصله سالهای 23-13 ه.ق بوده است که سلطان ترک جوزجان در سال 18 ه.ق با مسلمانان عرب قراردادی منعقد نمود. بدین ترتیب، سرزمین های گروهی از امیرنشین های ترک در سال بعد از نبرد قادسیه و چهار سال پیش از جنگ نهاوند در سرزمین های خراسان و تخارستان به روی نیروهای عرب مسلمان گشوده شد. دومین منطقه ای که ترک ها با نیروی اعراب مسلمان در دوره ی عمر بن خطاب رو به رو شدند، قفقاز بود که عمر در سال 22 ه.ق سپاهی به آن منطقه اعزام داشته، در سال بعد در حملاتی که اعراب به خزران داشتند، مسلمانان شکست سختی خوردند. (طبری، 1369، ص 2159).

حکم بن عمر، والی خراسان در زمانی که زیاد بن ابیه والی بصره بود، در سال 47 ه.ق. حملات خود را برای فتح تخارستان آغاز کرد. وی ده ها هزار نفر از مردم را با خود آورد و ابتدا در مرو، بعد در بلخ، توس، هرات و نیشابور مستقر کرد. بدین ترتیب ایالت خراسان به عنوان پایگاه تحرکات اعراب انتخاب شد. در سال 51 ه.ق. هفتالیان (هپتالیان) موجود در قهستان «کوهستان» مغلوب شدند، در همان سال نیز که نیزک ترخان فرمانروای ترک به اطاعت اعراب درآمد. این شخص در زمان والی گری قتیبه بن مسلم در خراسان کشته شد. (نرشخی، 1363، ص 91) با قبول اطاعت نیزک، شهر آمل، به دست اعراب افتاد و تهاجم اعراب تا خوارزم ادامه یافت.

در این بین عبیدالله بن زیاد به والی گری خراسان تعیین گردید و در ماوراء النهر دست به فتوحاتی زد. در سال 54 هـ.ق. پس از عبور از جیحون به طرف بخارا پیشروی کرد. قبیح خاتون در این موقع به سبب فوت همسرش نایب السلطنه بخارا بود. بخارا توسط نیروی مسلمانان در محاصره قرار گرفته، قبیح خاتون که خود را شکست خورده می دید، با دادن غرامت سنگین به اعراب با آنها مصالحه نمود.

در سال 61 هـ.ق. نیز زمان والی گری مسلم بن زیاد، سمرقند به تصرف مسلمانان درآمد. بدین ترتیب از قرن اول هجری/ هفتم میلادی مردم ماوراء النهر به تدریج با اعراب در تماس بودند. هر چند که در ابتدا به ظاهر تعدادی اندک پذیرای اسلام شدند، اما این امر بیشتر توسط علما و روحانیون مسلمان که همراه بازرگان وارد سرزمین های ترک نشین شدند صورت گرفت. می توان گفت که حتی جنگ ها و غارت ها و تماس هایی از این نوع سبب شد که ترک ها با ابعاد مختلف دین جدید آشنا شوند.

در سال 86 هـ.ق. مهمترین پیروزی ها در زمان امارت قتیبه بن مسلم در خراسان نصیب مسلمانان شد که سبب فتح سرزمین های مختلفی توسط مسلمانان گردید. مردم سرزمین های مفتوحه با وجود حاکمیت والیان مسلمان تقریباً از قبول اسلام خودداری می کردند. می توان گفت ترکان که بیش از نیم قرن از استیلای مسلمانان بر آن ها می گذشت از مسلمان شدن، بسیار دورمانده بودند.

دلیل این امر این بود که نیروهای تحت فرماندهی قتیبه بن مسلم پس از استقرار در ترکستان، سیاست سرکوب گرانه غیرعادلانه و نابرابری امویان را همچنان ادامه دادند. چنان که یعقوبی در کتاب خود آورده آنان، ستم های وحشتناکی نسبت به ترکها روا داشتند و همین ستم ها بود که مانع از آن شد ترک ها به درستی و به موقع به جانب اسلام گرایش پیدا کنند و آن را خوب بشناسند. اسلامی که از طرف امویان و عباسیان به ترک ها شناسانده می شد، نوع به خصوصی بوده که نه اسلامیت عالمان و علمای بزرگ، بلکه اسلامیت روحانیان، سیاحان و بازرگانان آشنا با تمدن اسلامی و نیز سربازانی که در مرزها خدمت می کردند بود.

اما اسلامی که به ترک های تازه مسلمان شده شناسانده میشد امکان پی بردن به مفهوم تغییر و دگرگونی های موجود در بین مذاهب و یا اینکه کدام یک از اعتقاد ها و باورها متعلق به کدام یک از ادیان و مذاهب هست را به آن ها نداد. بلکه اسلامی بود که بعدها در سایه ی آن به مقابله با همسایگان کافر خود پرداخته و اسلامیتی ساده و جهان مشمول بود.

اما سیاست نابهنجاری که درپیش گرفته شده بود. پس از قتیبه ابن مسلم نیز تغییر نکرد و پس از کشته شدن وی، جانشین او یزید به مهلب در سال 98 هـ.ق. دوباره به ترک ها حمله کرد و بدون توجه به درخواست صلح آنها، تماشاگر قتل چهارده هزار نفر از ترکها شد. (یعقوبی، 1371، ج 2، ص 277). سعید بن عمرو حرشی، والی

خراسان پس از وی نیز با مظالم و ستم هایی که به مردم بومی کرد، سبب ترک و فرار ترکان از خانمانشان گردید، وی فراریان را تعقیب و دستگیر شدگان را اعم از نظامی و غیر نظامی از دم تیغ گذارند. این وقایع که در سال 104 هـ.ق. روی داد، غیر از اینکه سبب افزایش کین و نفرت ترک ها نسبت به اعراب گردید نتیجه دیگری نداشت.

پس از مرگ عمر بن العزیز سیاستی که خلفای اموی در برخورد با موالی در پیش گرفته بودند، چشم انداز غیر قابل سازش و توافقی نسبت به اساس و جوهر اسلام به وجود آورد. بطوری که اشرس بن عبدالله سلمی که در سال 109 هـ.ق. به والی گری خراسان رسید، شروع به جمع آوری جزیه و خراج از موالی نمود و چنان شدت عملی نشان داده خشم و کین مردم را نسبت به اعراب بیشتر دامن زد و در نهایت باعث پیدایش شورش هایی شد که در رأس این شورش ها بخارا قرار داشت.

با این همه نصر ابن سیار آخرین والی امویان در خراسان بر خلاف سایر والیان درصدد تسکین آلام مردم برآمد و در این زمینه موفقیت هایی نیز بدست آورد.

سرانجام عباسیان بر اثر تبلیغات گسترده و با استفاده از ناخشنودی همه جانبه مردم خراسان و ماوراء النهر تحت فرماندهی ابومسلم خراسانی، موفق به سرنگون کردن حاکمیت امویان شده، خود قدرت را به دست گرفتند.

با قدرت گیری عباسیان، نه تنها تاریخ اسلام، بلکه دگرگونی سرنوشت ترک ها نیز آغاز گردید. بدین ترتیب که هرچند ایرانیان که در انقلاب عباسیان نقشی اساسی ایفا کرده بودند و در نخستین دوره ی حاکمیت عباسیان در امور کشوری و اداره ی قلمرو اسلام صاحب نفوذ و مراقب شدند. ولی اقتدار آنها چندان نپایید و خلفای نخستین برای رهایی از نفوذ و قدرت ایرانیان، ابتدا ابومسلم و بعد برمکیان را از میان برداشتند. عملکرد منفی آنها نسبت به اعراب و ایرانیان، سبب ظهور ترک های مسلمان شد که در بیشتر مقامات صاحب نفوذ گردیدند. علی رغم استفاده از ترک ها در بخش اعظم اردو سپاه خلفای عباسی و نیز برخی مشاغل و مقام های دولتی، با این همه ترک های بیرون از مرزهای قلمرو اسلام و نیز ترک هایی که علاقه و توجهی به مرکز خلافت نداشتند را که در اکثریت نیز بودند تحت تأثیر قرار نداد.

با این همه، این وضع ناخشنودی ترک ها را که در زمان امویان احساس می شد از میان برداشت و به تدریج علاقه و نزدیکی به این دین جدید را هر چند کند و آهسته در آنان ایجاد کرد.

2-2 آغاز ورود ترکان به سرزمینهای اسلامی تا سلطه سلجوقیان در سال 447 ه.ق.

ترکان در ابتدا بیشتر به صورت اسیر جنگی و غلام و برده وارد دنیای اسلام شدند و پس از آنکه نیرو و توان نظامی خود را بروز می دادند، می توانستند در سپاه خلیفه عباسی نیز نفوذ کنند و از این طریق بر مسند قدرت تکیه زنند. این نفوذ در زمان معتصم خلیفه عباسی (218-227 ه.ق.) به اوج خود رسید. (یعقوبی 1371، ص 504). معتصم چون مادرش ترک بود و از طرف دیگر به واسطه بی اعتمادی به اعراب و ایرانیان، به ترکان بهای زیادی داد و او بود که موجبات رخنه آنها را در مراکز لشکری و دربار خلافت فراهم ساخت.

باید گفت که بسط قدرت ترکان در نهایت تهدیدات و خطراتی را برای خود خلفای عباسی فراهم کرد. به طوری که بندگان ترک به راحتی دست به قتل و آزار یا تغییر خلفا می زدند. به تدریج این نفوذ و قدرت به جایی رسید که در هر ولایتی از قلمرو خلافت، امیری از ترکان صاحب قدرت شد. (فرای، 1363، ج 4، ص 70).

همانطور که گفته شد ترکان در آغاز به عنوان برده و غلام وارد دنیای اسلام می شدند. مهمترین نقش را در این امر، حکومت ایرانی نژاد سامانی برعهده داشت که در قرن سوم در بخارا و سمرقند قدرت گرفتند. در واقع تجارت برده هم برای سوادگران و هم برای دولت سامانی، که حتی از بردگانی که برای دستگاه خلافت فرستاده می شدند، حق عبور می گرفتند، منبع درآمد بسیار مهمی به شمار می رفت. (بارتولد، 1366، ص 153).

به تبعیت از خلفای عباسی، هر یک از امیران وابسته به خلافت یا امرای مستقل نیز شمار زیادی غلام ترک داشتند، که از قابلیت نظامی آنها استفاده می کردند. حتی امیران سامانی مدارس جهت تربیت غلامان ترک داشتند، که آنها را برای خدمات نظامی و اداری تربیت می کردند. با ترتیب غلامان آنها برای به دست گرفتن سمت های رهبری در آینده آماده می شدند، آنگاه این امرای نظامی ترک، خود نیز اقدام به وارد کردن و خرید برده می نمودند. بر همین اساس، براهمیت ترکان هم در سپاه و هم در دستگاه دولت افزوده می شد، تا آنجا که می توان گفت. ترک شدن نهائی ماورالنهر به طور جدی در دوره سامانیان آغاز گردید. (همان، ص 141).

اسلام آوردن ترک ها به تدریج انجام می گرفت و در تمام قرن چهارم اندک اندک دسته هایی از قبایل مذکور قبول این آیین نمودند. ولی در اوایل قرن پنجم قمری این نهضت قوت بیشتر یافت، نخستین سلسله ترک به سال 344 ه.ق. توسط آلپتکین در ایران تاسیس گردید. (با سورت، تاریخ غزنویان، 1362، ص 24). چیزی از آغاز حکومت غزنویان نگذشته بود که آن افراسیاب با حمله به ماوراءالنهر و برچیدن حکومت سامانی، سلسله ای دیگر از موالی ترک نژاد تشکیل دادند.

نخستین مراکز قدرت قبایل ترک که مبدا حمله آنان به جانب اراضی ماوراءالنهر و فلات ایران در این دوره شد، شهرهای کاشغر و بلاساغون در کنار رودخانه ی «چو» بوده است، منشا امرای آل افراسیاب همین دو شهر در ترکستان شرقی بوده است و نخستین حمله به طرف شهرهای آریایی ایرانی، به شهر اسپجیاب که در دست امرای سامانی قرار داشت و به وسیله بغراخان هارون فتح شد، صورت گرفت. اگرچه این حمله با موفقیت همراه بود، لیکن بعداً منجر به بازگشت بغراخان از بخارا شد. با وجود این، دست اندازی ها و حملات ترکان به متصرفات سامانی تا چندین سال بعد ادامه داشت و آل افراسیاب بر اثر ظهور و قدرت محمود غزنوی و بعد از او بر اثر اتحاد با مسعود و غلبه سلاجقه و ماوراءالنهر قادر به عبور از رودجیحون نشدند.

تشکیل این دوسلسله در اواخر قرن چهارم هجری قمری، مقدمه ی ایجاد سلسله های متعدد ترک از قرن پنجم به بعد شد، این سلسله های ترک نژاد نواحی وسیعی از دره ی سند تا سواحل مدیترانه را در اختیار گرفته و بر این ممالک پهناور حکومت می کردند. (بارتولد، 1366، ص 162).

گرچه سامانیان با استفاده از عوطف ملی ایرانیان برای بیرون راندن ترکان کوشش هایی نمودند، لیکن چون این مهاجمان به سلاح اسلام مسلح شده بودند تسلط آنها بر بلاد اسلامی در نظر مسلمانان با اشکال همراه نبود. نکته ای را که در تسلط همه ی این غلامان و قبایل، مورد تأمل و دقت است، آن است که آنان پیش از آمدن به ایران با تسلط بر اراضی این سرزمین به دین اسلام گردیده بودند و این درحقیقت سنت و قانونی برای قبایل ترک گردیده بود. چنان که از بیابان های آسیای مرکزی آهنگ تخت سلطنت ایران می کردند و اطاعت مسلمانان ایرانی از آنان را مسلم می گردید.

از جمله اشکالات بزرگ این عهد که از آثار مستقیم تسلط ترکان است، عدم اثبات اوضاع سیاسی ایران میباشد. آغاز این دوره ممتد با تسلط غزنویان و آل افراسیاب شروع می شود، ولی قدرت غزنویان از نفوذ آنان جلوگیری می نماید. اما موقعی که غزنویان سرگرم فتوح در اطراف جنوب شرقی ایران بودند، گرفتار حمله سلجوقیان گردیدند. (سلجوقیان که یکی از قبایل صحرائشین ترک آسیای مرکزی ماوراءالنهر بودند) چون دیگر ترکان آن سامان اسلام پذیرفتند. آنان که از یک سوی تا حدی برای خوراک دام های خویش در تنگنا بودند و از سوی دیگر می کوشیدند غنیمت های جنگی به دست آورند، از سلطان محمود غزنوی تمنا کردند تا به بخشی از خراسان نقل مکان کنند، در عوض در لشکرکشی های محمود یار و همراه وی باشند. در زمان مسعود که بزرگان آل سلجوق ناتوانی دولت غزنوی را احساس می کردند، موقع خویش را بدین محدود نکرده در اندیشه ایران گشایی افتادند. در نهایت نیز سلجوقیان بعد از راندن غزنویان از ایران، توانستند امپراتوری وسیعی برای خود تشکیل دهند و برای مدتی آرامش در اوضاع ایران پدید آورند.